

در تعیین اعتبار دستنویس‌های شاهنامه باید به پنج اصل توجه داشت:

۱. دقت کاتب در نقطه گذاری؛
۲. کهنگی و اصالت واژه‌ها؛
۳. مقدار افتادگی ابیات؛
۴. مقدار افزودگی ابیات (چه تک بیت‌های الحاقی و چه روایات بزرگتر الحاقی)؛
۵. ترتیب مصراع‌ها و بیت‌ها.

نگارنده در مقالات پیشین خود در ارزیابی دستنویس‌های شاهنامه همیشه به هر پنج اصل توجه داشته است. ولی در ادامه کار تصحیح دریافت که اصل‌های سوم و چهارم در طول کتاب بیش از اصل‌های دیگر دستخوش تغییر هستند. بدین معنی که گاه دستنویسی در داستانی به نسبت کمتر افتادگی یا افزودگی دارد و در داستانی دیگر بیشتر. از اینرو اعتبار دستنویس‌ها از جهت افتادگی و افزودگی بیت‌های آن وقتی دقیق‌تر بدست خواهد آمد که وضعیت دستنویس‌ها را از این بابت در بخش بزرگتری از کتاب مورد بررسی قرار دهیم. در زیر ما شش دستنویس شاهنامه را که از نظر قدمت یا اعتبار اهمیت بیشتری دارند، یعنی دستنویس‌های فلورانس ۶۱۴، لندن ۶۷۵، استانبول ۷۳۱، قاهره ۷۴۱، لندن ۸۹۱ و استانبول ۹۰۳ را از نظر افتادگی‌ها و افزودگی‌های آنها در تمام بخش پادشاهی کیخسرو مورد بررسی قرار داده و پس از نگاهی کوتاه به سه اصل دیگر به ارزیابی اعتبار آنها پرداخته‌ایم. پادشاهی کیخسرو در تصحیح نگارنده شامل ۱۱۶۱۸ بیت است به این شرح:

داستان عَرَض کردن کیخسرو ۳۶۵ بیت، داستان فرود سیاوخش ۱۲۴۵ بیت، داستان کاموس‌کشانی ۲۸۸۱ بیت، داستان اکوان دیو ۱۸۶ بیت، داستان بیژن و منیژه ۱۲۷۹ بیت،

افتادگی‌ها و افزودگی‌های آماری از شش دستنویس شاهنامه

جلال خالقی مطلق*

(هامبورگ)

چکیده: در این مقاله مؤلف به بررسی و ارزیابی شش نسخه خطی شاهنامه که از نظر قدمت و اعتبار اهمیت بیشتری دارند از نظر افتادگی‌ها و افزودگی‌ها در تمام بخش پادشاهی کیخسرو می‌پردازد و نگاهی اجمالی نیز به ترتیب ابیات، دقت کاتب در نقطه‌گذاری و کهنگی و اصالت واژه‌ها دارد. این شش نسخه عبارتند از: دستنویس فلورانس (۱۴ق)، لندن (۶۷۵ق)، استانبول (۷۳۱ق)، قاهره (۷۴۱ق)، لندن (۸۹۱ق) و استانبول (۹۰۳ق).

مؤلف شماره ابیات افتاده و افزوده را در هر شش نسخه ارائه می‌کند و تعداد ابیات افتاده و افزوده را در این شش نسخه در دو جدول نشان می‌دهد. در مورد ترتیب ابیات، مؤلف معتقد است که ترتیب درست و اصلی همان است که اکثریت نسخه‌ها و ترجمه‌بنداری در آن هم‌خوانی دارند و نمونه‌هایی از این گونه موارد را نقل می‌کند.

در ارزیابی این شش نسخه چنین نتیجه گرفته می‌شود که دستنویس فلورانس کمترین رقم افتادگی را دارد و از این جهت معتبرترین و دستنویس قاهره یکی از مخدوش‌ترین نسخه‌هاست. همچنین دستنویس لندن (۸۹۱ق) کمترین رقم افزودگی را دارد، و دستنویس استانبول (۷۳۱ق) بالاترین تعداد ابیات افزوده را دارد. از نظر ترتیب درست ابیات، بدترین وضع را دستنویس لندن (۶۷۵ق) دارد. از نظر دقت در نقطه‌گذاری و رعایت نقطه حروف، نسخه فلورانس معتبرترین دستنویس شاهنامه و دستنویس لندن (۶۷۵ق) بدترین وضع را دارد. از جهت کهنگی و اصالت واژه‌ها دستنویس فلورانس در مجموع دارای کهن‌ترین صورت سخن است. در انتهای مقاله مؤلف برای نزدیک‌تر شدن به متن اصلی شاهنامه، نقد تصحیح خود را با روش علمی - انتقادی توصیه می‌کند.

کلیدواژه: شاهنامه؛ تصحیح متون؛ نسخه‌های خطی؛ فلورانس؛ لندن؛ استانبول؛ قاهره.

* دکترای زبان و ادبیات فارسی؛ استاد پیشین دانشگاه هامبورگ.

✓ این مقاله در سال ۱۳۷۳ تألیف شده است. ترجمه انگلیسی آن توسط آقای دکتر محمود امیدسالار در سال ۱۹۹۷ در شماره ۲۶ مجله *Studia Iranica* منتشر شد. اکنون اصل فارسی مقاله با اصلاحاتی چند برای نخستین بار به چاپ می‌رسد.

داستان رزم یازده رخ ۲۵۲۱ بیت، داستان جنگ بزرگ کیخسرو ۳۱۴۱ بیت.

نگارنده می‌داند که این پژوهش که عملاً از مقداری عدد تشکیل شده است، نه تنها برای بیشتر خوانندگان مجله، بلکه حتی برای کسانی که با شاهنامه‌آشنایی بیشتری دارند چندان سودمند نیست و تنها بکار کسانی می‌خورد که با مسائل تصحیح این کتاب سروکار داشته باشند.

الف - افتادگی‌ها

بدون استثناء در هر یک از دستنویس‌های شاهنامه که نگارنده بررسی کرده است شماری از بیت‌ها سهواً از قلم کاتب افتاده‌اند. اقدام نسخ نیز از این قاعده جدا نیست. از اینرو به گمان نگارنده هر بیتی که تنها در اقدام نسخ نیامده باشد و در آن عناصر پسینه نباشد و به پیوند سخن و جریان داستان دست کم آسیبی نزد، باید آن را جزو افتادگی‌های اقدام نسخ دانست و به متن برد، بویژه اگر در ترجمه‌بنداری هم آمده باشد. در مواردی که چنین بیتی جز در اقدام نسخ در یکی دو دستنویس دیگر هم نیامده باشد، برای بودگی یا افزودگی آن نمی‌توان یک قاعده کلی وضع کرد، بلکه اصالت هر مورد باید جداگانه بررسی گردد. در زیر بیت‌هایی که با ستاره نشانه‌گذاری شده‌اند، مواردی هستند که نگارنده درباره بودگی یا افزودگی آنها نمی‌تواند نظر قطعی دهد.

۱. دستنویس فلورانس مورخ ۶۱۴

داستان عرض کردن کیخسرو - بیت‌های: ۱۰۷، ۱۳۸، ۲۹۲ (جمع ۳ بیت).

داستان فرود سیاوخش - بیت‌های: ۱۵۶، ۴۲۵، ۷۶۹، ۸۳۳، ۱۰۶۱، ۱۰۷۲، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۴۷ (جمع ۹ بیت).

داستان کاموس کشانی - بیت‌های: ۳۰۰، ۳۷۸، ۶۱۹، ۶۶۳، ۶۶۷، ۶۷۵، ۸۹۴، ۹۷۳، ۹۹۵، ۱۱۲۵، ۱۵۶۷، ۱۹۶۳، ۲۰۴۶، ۲۱۸۸، ۲۱۸۹، ۲۲۰۴، ۲۲۰۵، ۲۳۸۹، ۲۴۰۴، ۲۶۰۲، ۲۶۰۴، ۲۶۱۲ - ۲۸۴۹، ۲۸۵۱، ۲۸۴۸، ۲۷۸۸، ۲۶۳۸، ۲۶۱۴ (جمع ۳۲ بیت).

داستان اکوان دیو - بیت‌های: ۱۵۰، ۱۸۲ (جمع ۲ بیت).
داستان ییون و منیزه - بیت‌های: ۱۸، ۸۵، ۲۳۵، ۲۳۶، ۳۹۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۴۶، ۵۵۰، ۵۸۶، ۶۳۳ - ۶۳۵، ۶۴۰، ۶۶۱، ۷۵۳، ۸۸۳ - ۸۸۵، ۹۸۷، ۹۸۸، ۱۰۲۲، ۱۱۳۸، ۱۲۷۶ - ۱۲۷۸ (جمع ۲۸ بیت).

داستان رزم یازده رخ - بیت‌های: ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۵۲، ۲۶۶ - ۲۶۸، ۳۳۲، ۸۹۷، ۱۰۸۷ - ۱۰۸۹، ۱۱۰۴، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۴۱، ۱۲۶۵، ۱۲۸۵، ۱۴۷۰، ۱۶۸۳، ۱۶۸۵، ۱۶۹۱، ۱۷۷۲، ۱۷۸۴، ۱۷۸۵، ۱۹۵۴، ۲۰۰۱، ۲۱۱۶، ۲۱۱۷، ۲۴۳۰، ۲۴۴۴، ۲۵۱۹ (جمع ۳۳ بیت).

داستان جنگ بزرگ کیخسرو - بیت‌های: ۲۳، ۲۴، ۵۷، ۶۴، ۱۰۱ - ۱۰۳، ۱۴۴، ۱۵۰، ۳۳۳، ۳۳۸، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۹۵، ۵۹۰، ۷۱۸، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۵۷، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۴۹، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۷ - ۹۳۹، ۱۰۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۷۲، ۱۲۷۵ - ۱۲۷۷، ۱۴۶۳، ۱۶۰۴، ۱۶۸۳، ۱۷۱۷، ۱۸۰۷، ۱۸۱۳، ۱۸۴۸، ۱۹۷۰، ۱۹۷۱، ۲۰۳۶ - ۲۷۵۶ (در این محل دستنویس فلورانس هشت یانه برگ افتادگی دارد)، ۲۷۷۰، ۲۷۸۵ - ۲۷۸۸، ۲۸۰۹، ۲۸۹۴، ۲۹۶۸، ۳۰۵۷، ۳۱۲۱، ۳۱۲۶، ۳۱۲۷ - ۳۱۳۸ (جمع ۷۸۷ بیت).
توضیح: چون در این آمار افتادگی‌هایی مورد نظر ماست که کاتب آنها را سهواً یا عمدتاً انداخته، یعنی نقص ذاتی دستنویس است، از اینرو ۷۲۰ بیتی را که در اثر فقدان هشت نه برگ این دستنویس ایجاد شده و نقص عارضی آن بشمار می‌رود، نباید به حساب آورد. از سوی دیگر باید در نظر گرفت که کاتب در آن هشت نه برگ افتاده نیز محتملاً بیت‌هایی را به سهو یا به عمد انداخته بوده است که به مقیاس ۷۲۰ بیت پایان همین داستان ۲۲ بیت می‌گردد که باید به رقم افتادگی‌های آن افزود. بنابراین جمع تقریبی بیت‌های افتاده این دستنویس در داستان سپین ۸۹ بیت می‌گردد: ۷۲۰ + ۲۲ = ۷۴۲.

۲. دستنویس لندن مورخ ۶۷۵

داستان عرض کردن کیخسرو - بیت‌های: ۱۴، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۱۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۸۶ (جمع ۷ بیت).

داستان فرود سیاوخش - بیت‌های: ۲۳، ۲۴، ۶۱، ۸۹، ۹۱، ۹۷، ۹۸، ۱۰۳، ۱۱۸، ۲۵۵، ۲۵۸، ۲۵۹، ۳۰۵، ۳۰۸، ۴۹۰، ۶۶۳، ۷۰۳، ۷۳۰ - ۷۳۳، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۹، ۸۷۲، ۹۳۰، ۹۴۳، ۹۷۸، ۹۸۱، ۹۸۲ - ۹۸۹، ۹۹۰، ۱۰۳۳، ۱۱۱۲، ۱۱۱۴، ۱۱۲۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷ (جمع ۳۸ بیت).

داستان کاموس کشانی - بیت‌های: ۱۱، ۱۵، ۳۴، ۳۵، ۵۹ - ۶۱، ۶۷، ۷۱، ۷۳، ۱۰۳، ۱۵۰، ۱۶۳، ۲۹۹، ۳۳۷، ۳۳۸، ۴۵۱ - ۴۵۳، ۴۶۷، ۵۱۸، ۵۹۷، ۷۰۷، ۷۰۸، ۹۰۴، ۹۶۲، ۱۰۰۳، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۸۹، ۱۱۵۵، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۲۰۴، ۱۳۳۰، ۱۳۵۴، ۱۳۵۷، ۱۴۲۷، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۸۴، ۱۵۱۴، ۱۵۴۳، ۱۵۵۸، ۱۵۶۱، ۱۵۶۵، ۱۵۶۷، ۱۵۶۹، ۱۵۷۲، ۱۵۷۴، ۱۵۸۴، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸

۵. دستنویس لندن مورخ ۸۹۱

داستان عرض کردن کیخسرو - بیت های: ۱۴، ۱۷۱، ۲۳۰، ۲۶۴، ۳۲۶ (جمع ۶ بیت).

داستان فرود سیاوخش - بیت های: ۴۸، ۵۵، ۵۶، ۵۹، ۶۰، ۹۳، ۱۱۸، ۱۷۳-۱۷۸، ۲۶۷، ۳۳۲، ۴۰۱، ۴۳۵، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۱۱، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۷۳، ۸۷۹، ۹۳۸، ۹۸۴، ۹۸۶*، ۹۸۸-۹۹۰*، ۹۹۹، ۱۰۷۷-۱۰۷۹ (جمع ۳۵ بیت).

داستان کاموس کشانی - بیت های: ۶۰، ۲۱۵-۲۱۷، ۲۵۸، ۲۶۱، ۳۰۲، ۳۳۷*، ۳۳۸*، ۵۱۶، ۵۴۰، ۵۸۹، ۵۹۰، ۷۱۴-۷۱۶، ۷۳۸، ۷۳۹، ۸۹۳، ۹۴۲-۹۴۴، ۹۴۶، ۹۸۲، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۵۶*، ۱۲۸۴، ۱۳۰۶، ۱۳۲۰، ۱۳۴۲-۱۳۴۴، ۱۳۴۷، ۱۳۹۲، ۱۴۰۲-۱۴۰۴، ۱۴۹۱، ۱۴۵۲-۱۴۵۰، ۱۷۱۷، ۱۷۵۹، ۱۷۶۲، ۱۸۲۱*، ۱۸۲۲*، ۱۸۵۱، ۱۸۷۷، ۱۹۵۸-۱۹۶۰، ۱۹۶۹-۱۹۷۱، ۲۰۴۹، ۲۰۵۹، ۲۱۷۹، ۲۱۸۸، ۲۲۰۴، ۲۲۶۵، ۲۳۶۰، ۲۴۱۶، ۲۴۹۷*، ۲۵۱۸، ۲۵۹۳، ۲۵۹۴، ۲۶۱۱، ۲۶۲۹، ۲۶۵۷-۲۶۵۹، ۲۶۷۰، ۲۸۳۶ (جمع ۷۴ بیت).

داستان اکوان دیو - بیت های: ۴۷، ۴۸، ۶۲، ۶۶، ۱۷۷ (جمع ۵ بیت).

داستان بیژن و منیژه - بیت های: ۱۹، ۲۰، ۵۲، ۵۷، ۱۲۶، ۱۴۶، ۲۶۳، ۲۸۳-۲۸۵، ۳۱۷، ۳۱۸، ۵۵۰*، ۵۵۱، ۵۷۱، ۵۷۹، ۶۷۹، ۶۹۹*، ۷۰۶-۷۰۸، ۷۲۰-۷۲۲، ۷۳۵، ۷۷۰، ۸۵۳، ۹۰۱، ۹۰۴، ۹۳۹-۹۴۱، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۵، ۱۰۰۱، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۲۰-۱۰۲۲، ۱۱۳۱، ۱۱۹۸، ۱۲۲۴، ۱۲۳۳ (جمع ۴۶ بیت).

داستان رزم یازده رخ - بیت های: ۲۷*، ۱۴۰، ۱۴۶، ۱۷۲، ۱۷۳، ۲۰۷-۲۰۹، ۲۴۸، ۳۰۲، ۳۰۳، ۶۷۸-۶۸۰، ۷۱۵-۷۱۷، ۷۷۵، ۸۰۷، ۸۴۷-۸۴۹، ۸۷۲*، ۸۷۳*، ۱۱۱۳، ۱۲۳۴-۱۲۳۶، ۱۳۷۵-۱۳۷۷، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۴۱۰، ۱۵۴۷-۱۵۴۵، ۱۵۹۶، ۱۶۵۲-۱۶۵۴، ۱۷۱۷، ۱۷۱۸، ۱۹۰۳، ۱۹۱۷، ۱۹۱۸، ۲۰۶۸، ۲۱۱۵-۲۱۱۸، ۲۲۱۸، ۲۳۰۳، ۲۳۱۹، ۲۳۲۴، ۲۳۲۵، ۲۳۴۹، ۲۳۵۰ (جمع ۵۹ بیت).

داستان جنگ بزرگ کیخسرو - بیت های: ۶۵، ۸۰، ۱۱۰-۱۱۲، ۱۲۴، ۱۳۰، ۱۸۶، ۱۸۸، ۱۸۹، ۲۴۳، ۳۰۳*، ۳۳۰، ۳۷۶، ۴۳۱، ۶۷۶، ۷۰۴، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۴۷، ۷۴۸، ۸۹۰، ۹۰۶، ۹۳۴*، ۹۳۵*، ۹۳۷-۹۳۹، ۱۰۰۴-۱۰۰۶، ۱۰۲۳، ۱۰۵۲-۱۰۵۴، ۱۰۷۴*، ۱۰۷۵*، ۱۱۰۳*، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۸۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۳۹-۱۳۴۳، ۱۴۱۳، ۱۴۲۳، ۱۴۶۲، ۱۵۶۲، ۱۶۴۰، ۱۶۴۴، ۱۶۴۵، ۱۶۷۶، ۱۶۸۳، ۱۷۳۴*، ۱۷۹۵، ۱۷۹۶، ۱۹۰۳-۱۹۰۵، ۲۰۶۸، ۲۰۶۹، ۲۱۵۶، ۲۱۷۷، ۲۲۷۸، ۲۲۹۳، ۲۳۴۱، ۲۳۷۹، ۲۳۹۸، ۲۴۵۴، ۲۴۵۵، ۲۴۵۲-۲۴۵۶، ۲۸۴۷، ۲۸۵۱، ۳۰۵۹، ۳۰۶۸، ۳۰۹۴، ۳۱۲۲، ۳۱۲۶*، ۳۱۳۷-۳۱۴۱ (جمع ۹۱ بیت).

۶. دستنویس استانبول مورخ ۹۰۳

داستان عرض کردن کیخسرو - بیت های: ۱۸، ۲۱-۴۰*، ۴۹، ۱۵۲-۱۵۴، ۲۱۱، ۲۱۲ (جمع ۲۷ بیت).

داستان فرود سیاوخش - بیت های: ۲۲-۲۴، ۱۲۰، ۴۷۶، ۷۲۷، ۷۲۹، ۷۷۳، ۹۱۹، ۱۰۱۹، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶ (جمع ۱۴ بیت).

داستان کاموس کشانی - بیت های: ۲۲۲، ۲۵۷، ۲۵۸، ۳۳۸*، ۴۲۹-۴۳۲، ۷۳۸، ۸۷۰، ۸۷۱، ۹۸۲، ۱۰۵۶*، ۱۰۹۹*، ۱۲۹۵، ۱۳۴۲-۱۳۴۴، ۱۴۱۷-۱۴۲۲، ۱۴۲۷-۱۴۳۰، ۱۴۳۲-۱۴۳۶، ۱۴۴۰، ۱۴۴۲، ۱۹۷۱، ۲۰۲۱، ۲۰۲۲، ۲۲۶۸، ۲۴۹۷*، ۲۵۰۸-۲۵۰۶، ۲۵۲۸-۲۵۳۰، ۲۵۳۳، ۲۵۸۷، ۲۶۰۷، ۲۶۱۲، ۲۶۴۸، ۲۶۴۹، ۲۸۰۰، ۲۸۰۱، ۲۸۲۱، ۲۸۴۰، ۲۸۴۸*، ۲۸۵۱-۲۸۴۹ (جمع ۶۰ بیت).

داستان اکوان دیو - بیت های: ۷۲، ۱۱۱-۱۱۵، ۱۱۷-۱۲۰، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۷، ۱۵۴، ۱۷۲-۱۷۴، ۱۷۷، ۱۸۱-۱۸۳ (جمع ۲۱ بیت).

داستان بیژن و منیژه - بیت های: ۱۶۰، ۱۶۴، ۱۶۵، ۲۰۹، ۲۲۲، ۲۲۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۸۹، ۳۷۱، ۳۷۶، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۲، ۴۱۳، ۵۴۳، ۵۴۹-۵۵۱، ۵۶۳، ۵۶۵، ۵۹۹، ۶۰۷، ۶۱۷، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۷۰۰*، ۷۰۱، ۷۴۰، ۷۴۱*، ۷۴۲*، ۷۶۱، ۷۶۲، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۹۳، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۱۰۱۵، ۱۰۲۰-۱۰۲۳، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۸، ۱۰۳۱، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۲۲، ۱۲۲۵، ۱۲۳۳ (جمع ۵۷ بیت).

داستان رزم یازده رخ - بیت های: ۲۷*، ۵۷، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۹۹، ۳۲۴، ۳۲۵، ۴۴۰، ۴۴۰، ۴۸۰، ۷۷۵، ۸۴۸، ۸۷۲*، ۸۷۳*، ۱۱۶۳، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۹۶، ۱۶۰۷-۱۶۰۹، ۱۶۳۴-۱۶۳۶، ۱۶۵۲-۱۶۵۴، ۱۹۴۱، ۱۹۵۳، ۱۹۵۴، ۲۰۰۳، ۲۰۴۶*، ۲۰۶۸، ۲۱۷۴-۲۱۷۰، ۲۲۶۵، ۲۲۶۶، ۲۲۸۱، ۲۲۸۲، ۲۲۹۷، ۲۳۶۴، ۲۴۳۰* (جمع ۴۶ بیت).

داستان جنگ بزرگ کیخسرو - بیت های: ۴۰-۷۲، ۸۹، ۹۰، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۸۵، ۱۸۶، ۲۶۵-۲۶۷، ۳۰۶، ۳۱۲-۳۱۴، ۴۴۶، ۴۴۶*، ۴۶۷*، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۶۱، ۷۹۵، ۸۹۶، ۱۱۰۳، ۱۱۵۸، ۱۲۵۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۵۳۳-۱۵۳۵، ۱۶۸۳، ۱۷۳۴*، ۱۷۳۷، ۲۲۴۳، ۲۲۴۴، ۲۲۶۲، ۲۲۷۸، ۲۲۷۹، ۲۳۵۳-۲۳۵۷، ۲۳۶۷، ۲۳۶۹، ۲۳۷۱-۲۳۷۵، ۲۳۷۸، ۲۳۸۱، ۲۳۸۶-۲۳۹۶، ۲۳۹۸، ۲۴۸۳، ۲۵۶۱-۲۵۶۳، ۲۵۹۶، ۲۵۹۷، ۲۶۰۸، ۲۶۴۶-۲۶۴۹، ۲۷۳۶، ۲۸۸۹، ۲۹۵۵، ۳۱۲۶*، ۳۱۳۴ (جمع ۱۱۷ بیت).

جدول افتادگی های شش دستنویس شاهنامه در پادشاهی کیخسرو

نام داستان و جمع ابیات آن	فلورانس مورخ ۶۱۴	لندن مورخ ۶۷۵	استانبول مورخ ۷۳۱	قاهره مورخ ۷۴۱	لندن مورخ ۸۹۱	استانبول مورخ ۹۰۳
عرض کردن کیخسرو بیت ۳۶۵	۳	۷	۹	۳۰	۶	۲۷
فروود سیاوخش بیت ۱۲۴۵	۹	۳۸	۶۵	۳۷	۳۵	۱۴
کاموس کشانی بیت ۲۸۸۱	۳۲	۹۹	۸۷	۱۳۶	۷۴	۶۰
اکوان دیو بیت ۱۸۶	۲	۲	۴	۸	۵	۲۱
بیژن و منیژه بیت ۱۲۷۹	۲۸	۲۲	۱۲	۴۶	۴۶	۵۷
یازده رخ بیت ۲۵۲۱	۳۳	۵۸	۱۴۴	۲۶۲	۵۹	۴۶
جنگ بزرگ بیت ۳۱۴۱	۸۹	۹۶	۳۲	۳۳۳	۹۱	۱۱۷
جمع کل بیت ۱۱۶۱۸	بیت ۱۹۶ ٪۱/۶۹	بیت ۳۲۲ ٪۲/۷۷	بیت ۳۵۳ ٪۳/۰۴	بیت ۸۵۲ ٪۷/۳۲	بیت ۳۱۶ ٪۲/۷۲	بیت ۳۴۲ ٪۲/۹۳

ب - افزودگی ها

بدون استثناء در هر یک از دستنویس های شاهنامه که نگارنده بررسی کرده است تعدادی بیت های افزوده هست. اقدم نسخ نیز از این قاعده جدا نیست. از این رو به گمان نگارنده هر بیتی که تنها در اقدم نسخ آمده باشد، عموماً افزوده بشمار می رود، حتی اگر به شیوه سخن شاعر نزدیک و فاقد عناصر پسینه باشد. چون کهنگی سخن حتی اگر با شیوایی همراه باشد، به تنهایی دلیل بر اصالت سخن نیست و اصل دیگر، یعنی نبودن آن بیت در شمار بزرگی از دستنویس های دیگر، در تعیین اصالت سخن وزنه سنگین تری است. مگر اینکه بدون آن بیت پیوند مطلب واقعاً - نه ظاهراً - گسسته گردد. در مواردی که بیتی جز در اقدم نسخ در یکی دو دستنویس دیگر هم آمده باشد، برای بودگی یا افزودگی آن نمی توان یک قاعده کلی وضع کرد، بلکه اصالت هر مورد باید جداگانه بررسی گردد. اعدادی که ثبت شده اند، شماره ابیات در متن هستند و نشان می دهند که آن دستنویس در آن داستان پس از آن بیت یک بیت الحاقی دارد و اگر در محلی بیش از یک بیت الحاقی داشته باشد، در این صورت تعداد بیت های

الحاقی در جلوی شماره آن بیت میان کمانه ثبت شده است. بیت هایی که با ستاره نشانه گذاری شده اند، مواردی هستند که نگارنده درباره بودگی یا افزودگی آنها نمی تواند نظر قطعی دهد.

۱. دستنویس فلورانس مورخ ۶۱۴

داستان عرض کردن کیخسرو - پس از بیت های: ۱۳، (۲)۲۳، ۸۷، ۱۹۶، ۱۹۷، ۳۶۵ (جمع ۷ بیت).

داستان فروود سیاوخش - پس از بیت های: ۵۸، (۲)۱۲۱، ۱۲۳، ۱۸۶، ۴۰۶، ۴۸۶، (۲)۴۸۷، (۴)۴۸۸، ۴۹۰، ۵۰۸، ۵۲۳، ۵۵۱، ۶۹۴، ۷۹۸، ۸۵۳، ۸۶۹، ۸۷۸، (۲)۱۰۴۲، ۱۰۷۲، ۱۱۲۷، ۱۱۲۹، (۲)۱۲۰۰ (جمع ۲۹ بیت).

داستان کاموس کشانی - پس از بیت های: ۹، ۳۹، (۲)۵۸، ۹۴، ۹۵، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۹۲، *۴۰۴، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۶۴، *۶۱۰، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۹۳، ۷۶۱، ۷۷۵، ۷۷۶، ۸۳۲، ۹۴۵، *۱۰۴۷، ۱۰۵۶، *۱۰۹۹، ۱۱۵۴، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۶۶۱، ۱۶۶۳، ۱۷۲۷، ۱۷۶۳، ۱۹۶۰، ۲۰۴۵، ۲۳۷۰، *۲۵۵۷، *۲۵۹۳ (جمع ۳۷ بیت).

داستان اکوان دیو - پس از بیت های: (۳)۵، (۷)۹، (۴)۱۲، ۲۳، ۵۷، ۱۸۶ (جمع ۱۷ بیت).

داستان اکوان دیو - پس از بیت‌های: ۵۵، ۵۷، ۶۵(۲)، ۶۶(۲)، ۱۰۶، ۱۱۴، ۱۴۰، ۱۷۵، ۱۸۶ (جمع ۱۱ بیت).

داستان بیژن و منیژه - پس از بیت‌های: ۱۶(۳)، ۱۷(۴)، ۱۸، ۲۱(۷)، ۷۲(۲)، ۸۰(۳)، ۱۲۶(۹)، ۱۳۶، ۱۹۰، ۱۹۹، ۲۱۰، ۲۱۶، ۲۳۶، ۲۴۰، ۲۷۶، ۲۹۱، ۳۱۸(۴)، ۳۴۳، ۵۱۸(۳)، ۵۲۶، ۶۹۷، ۷۱۳، ۷۳۴، ۷۸۵، ۷۸۸، ۸۵۸، ۸۷۵، ۹۷۶، ۱۱۷۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷ (جمع ۵۹ بیت).

داستان رزم یازده رخ - پس از بیت‌های: ۹، ۱۵(۲)، ۸۰، ۲۳۳، ۲۴۳، ۵۹۷، ۵۹۷(۳)، ۷۴۷(۳)، ۹۳۴، ۹۷۷، ۹۹۸، ۱۰۱۷(۳)، ۱۱۲۳، ۱۲۰۸(۲)، ۱۴۵۶، ۱۵۲۱، ۱۶۱۰، ۱۸۱۲، ۱۸۹۵، ۱۹۱۰، ۱۹۲۴، ۱۹۲۵، ۱۹۷۳، ۲۰۱۲، ۲۰۳۴، ۲۰۶۵(۳)، ۲۰۶۹، ۲۰۷۴(۴)، ۲۰۸۱(۲)، ۲۰۸۹، ۲۱۱۵، ۲۱۷۲، ۲۲۱۷، ۲۲۵۸، ۲۳۴۴، ۲۴۷۱، ۲۵۲۱ (جمع ۴۹ بیت).

داستان جنگ بزرگ کیخسرو - پس از بیت‌های: ۷۲(۴)، ۸۱، ۱۲۵، ۱۹۱، ۴۴۵، ۶۹۰(۵)، ۶۹۲، ۶۹۸، ۷۹۲، ۸۲۴، ۹۳۶(۳)، ۱۰۲۱، ۱۱۵۴، ۱۲۶۹(۲)، ۱۳۹۸، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۷۴۴، ۱۷۷۹(۲)، ۱۹۱۸، ۱۹۵۰، ۲۱۱۹، ۲۱۶۹، ۲۹۲۱، ۲۹۴۶ (جمع ۳۶ بیت).

۳. دستنویس استانبول مورخ ۷۳۱

داستان عرض کردن کیخسرو - پس از بیت‌های: ۱۴(۴)، ۲۶، ۱۶۲، ۲۷۴(۳)، ۳۶۵ (جمع ۱۰ بیت).

داستان فرود سیاوخش - پس از بیت‌های: ۳۳، ۵۸، ۱۶۹، ۱۸۰، ۳۲۰، ۳۵۶، ۴۲۸، ۴۵۶، ۴۵۷، ۵۱۱، ۷۰۲، ۷۰۵، ۷۹۹، ۹۶۴، ۱۳۱۱ (جمع ۱۵ بیت).

داستان کاموس کشانی - پس از بیت‌های: ۱۵۴، ۱۶۸، ۳۱۶، ۳۸۵(۲)، ۴۶۷، ۵۱۱، ۵۵۱، ۷۴۴، ۷۹۵، ۹۱۵، ۱۱۲۵، ۱۱۷۵، ۱۲۷۵، ۱۲۷۷، ۱۳۰۵(۶)، ۱۳۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۱۵، ۱۴۳۱، ۱۴۳۳، ۱۴۶۰، ۱۴۷۴(۱۲)، ۱۴۸۰، ۱۵۴۷، ۱۵۵۵، ۱۵۶۱، ۱۶۶۲، ۱۶۶۳، ۱۶۸۷(۱۵)، ۱۷۹۳، ۱۸۵۳، ۱۹۵۸، ۱۹۸۳، ۲۰۰۵، ۲۰۲۲(۲)، ۲۰۲۳، ۲۰۴۲(۲)، ۲۱۳۱، ۲۱۵۶، ۲۱۸۶(۴)، ۲۲۱۰، ۲۲۳۹، ۲۲۸۳(۲)، ۲۲۸۹(۲)، ۲۳۲۲، ۲۳۴۶، ۲۳۵۱، ۲۳۵۵(۳)، ۲۳۶۳(۲)، ۲۴۰۰(۲)، ۲۴۰۱، ۲۴۰۲، ۲۴۲۹، ۲۴۳۲، ۲۴۳۳، ۲۴۴۴، ۲۴۴۶(۳)، ۲۴۶۵، ۲۴۹۶، ۲۵۰۰(۲)، ۲۵۳۸، ۲۵۸۹، ۲۵۹۳، ۲۵۹۶، ۲۶۰۴(۲)، ۲۶۰۵(۳)، ۲۶۰۶، ۲۶۳۲(۳)، ۲۶۳۳(۳)، ۲۶۳۵(۳)، ۲۶۷۶، ۲۶۸۲، ۲۶۹۱(۲)، ۲۷۰۸، ۲۷۲۰، ۲۷۲۹(۲)، ۲۷۸۳، ۲۸۰۳، ۲۸۳۷، ۲۸۵۱(۵۰) (جمع ۲۱۵ بیت).

داستان بیژن و منیژه - پس از بیت‌های: ۱(۲)، ۱۶(۲)، ۱۷، ۱۸(۸)، ۲۱، ۴۲، ۱۰۱، ۱۰۳، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۱۱، ۱۲۳، ۱۴۵، ۱۷۷(۲)، ۱۹۸، ۲۰۸، ۲۱۶، ۲۴۱، ۲۴۴(۲)، ۴۹۹، ۵۳۸، ۵۷۲، ۶۸۳، ۷۴۰(۶)، ۷۹۸، ۸۸۱(۲)، ۹۱۶، ۹۱۸، ۹۲۰، ۹۴۵، ۹۷۷، ۱۰۱۸، ۱۱۲۸، ۱۲۳۴، ۱۲۴۲(۲)، ۱۲۷۵ (جمع ۵۵ بیت).

داستان رزم یازده رخ - پس از بیت‌های: ۴، ۹، ۱۵(۲)، ۱۳۸، ۳۰۱، ۵۹۷، ۹۴۱، ۱۲۸۳، ۱۴۶۷، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۲۸، ۱۵۵۶، ۱۵۹۵، ۱۸۱۱(۳)، ۱۸۱۲، ۱۸۴۸، ۱۸۹۵، ۱۹۸۰، ۱۹۸۶، ۲۰۰۷، ۲۰۰۸، ۲۰۶۷، ۲۲۷۸، ۲۳۷۷، ۲۳۸۰، ۲۵۰۷ (جمع ۳۵ بیت).

داستان جنگ بزرگ کیخسرو - پس از بیت‌های: ۱۰۰، ۱۲۳، ۷۱۴، ۱۱۰۹، ۱۲۲۹، ۱۲۵۳، ۱۵۰۶، ۱۵۶۸(۷)، ۱۵۷۷(۲)، ۱۶۹۲، ۱۷۹۸(۵)، ۱۸۲۲(۳)، ۱۹۲۳، ۲۸۵۴(۳)، ۲۸۶۳(۳)، ۲۸۶۴(۷)، ۲۹۱۵(۲)، ۲۹۹۳(۹)، ۳۰۵۰(۲)، ۳۰۵۹، ۳۰۷۵(۱۲)، ۳۱۴۰ (جمع ۶۶ بیت).

توضیح: چنانکه پیش از این اشاره شد دستنویس فلورانس در داستان سپسین هشت یانه برگ، یعنی جمعاً ۷۲۰ بیت افتادگی دارد که در آن صفحات نیز کاتب محتملاً بیت‌هایی افزوده بوده است که به مقیاس ۷۲۰ بیت پایان همین داستان ۴۰ بیت می‌گردد. بنابراین جمع تقریبی افزودگی‌های این دستنویس را در داستان سپسین باید ۱۰۶ بیت گرفت.

۲. دستنویس لندن مورخ ۶۷۵

داستان عرض کردن کیخسرو - پس از بیت‌های: ۱۳(۲)، ۲۳(۲)، ۲۵، ۲۶(۲)، ۱۸۰، ۲۲۳، ۲۶۰(۸)، ۲۶۶، ۲۹۴، ۳۱۲، ۳۱۳(۲) (جمع ۲۴ بیت).

داستان فرود سیاوخش - پس از بیت‌های: ۲۸(۳)، ۴۶(۵)، ۵۷(۵)، ۵۸(۲)، ۱۰۲(۲)، ۱۰۹، ۱۱۳، ۱۲۱(۲)، ۱۳۶(۷)، ۲۲۶، ۲۲۹، ۲۳۸، ۲۷۲، ۲۷۸، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۸۵(۲)، ۴۶۰(۲)، ۵۱۶(۲)، ۵۲۱(۲)، ۶۵۲، ۶۹۵، ۷۰۲، ۷۱۱، ۷۲۳، ۸۱۷، ۸۳۰، ۸۶۵(۲)، ۹۷۱، ۱۱۲۰، ۱۱۹۰، ۱۱۹۶، ۱۲۴۴ (جمع ۵۷ بیت).

داستان کاموس کشانی - پس از بیت‌های: ۵۸(۲)، ۱۱۰، ۱۱۲(۲)، ۱۲۴(۲)، ۲۴۶(۲)، ۲۵۷، ۲۷۳، ۳۴۵، ۳۹۴(۲)، ۴۳۸، ۴۴۹، ۵۵۱، ۶۱۲، ۶۱۹، ۷۴۴، ۷۵۷، ۷۶۲، ۷۸۲، ۱۲۳۵، ۱۴۶۰(۳)، ۱۵۴۳، ۱۵۵۵، ۱۵۶۱، ۱۶۳۰، ۱۷۴۱، ۱۸۰۶، ۱۸۶۵، ۱۹۲۳، ۱۹۳۷(۴)، ۱۹۵۰، ۱۹۶۸، ۱۹۷۴، ۲۰۰۶(۲)، ۲۰۱۲، ۲۰۱۵، ۲۰۲۲(۲)، ۲۰۷۳، ۲۰۹۰(۵)، ۲۱۰۲، ۲۱۰۳، ۲۱۱۷، ۲۱۱۸، ۲۲۱۰، ۲۲۱۷، ۲۲۲۱، ۲۲۸۴، ۲۲۸۹(۲)، ۲۲۹۷، ۲۴۰۰، ۲۴۳۳، ۲۵۰۰(۲)، ۲۵۵۹، ۲۵۶۳(۲)، ۲۵۶۹، ۲۵۸۹، ۲۶۴۶(۳)، ۲۷۰۶، ۲۷۳۵، ۲۷۸۲، ۲۸۳۲(۲)، ۲۸۳۸، ۲۸۴۲(۲)، ۲۸۴۴، ۲۸۶۰(۵) (جمع ۸۹ بیت).

(۲) ۳۸۵، ۴۲۸، ۴۴۰، ۶۹۵، ۷۰۲، ۷۰۳، ۹۶۴، (۲) ۱۰۴۲ (جمع ۳۰ بیت).
داستان کاموس کشانی - پس از بیت‌های: ۴۹، (۳) ۱۲۵،
۱۳۰، (۲) ۲۴۶، (۱۰) ۳۱۸، (۲) ۳۹۴، (۴) ۴۳۸، ۵۵۱، ۶۱۹،
۷۴۴، (۲) ۹۶۸، ۹۵۵، *۱۰۰۳، ۱۱۲۵، (۲) ۱۳۰۵، ۱۳۰۶،
(۱۱) ۱۴۷۴، ۱۵۵۵، ۱۶۶۱، ۱۶۶۳، ۱۷۲۷، ۱۷۶۳، ۱۷۹۳،
۱۹۶۰، ۲۰۴۲، ۲۳۲۲، ۲۴۰۰، *۲۴۰۲، ۲۴۲۸، ۲۴۶۹، ۲۴۸۴،
*۲۴۹۶، (۲) *۲۵۰۰، *۲۵۳۴، (۲) *۲۵۵۷، *۲۵۸۹، *۲۵۹۳،
۲۵۹۶، (۳) ۲۶۰۵، ۲۶۰۶، (۳) ۲۶۳۲، (۳) ۲۶۳۳، (۳) ۲۶۴۶،
۲۶۵۳، ۲۶۵۴، (۲) ۲۶۷۷، ۲۷۲۰، (۱۷) ۲۷۴۶ (جمع ۱۰۳ بیت).
داستان اکوان دیو - پس از بیت‌های: *۱۵۰، (۳) ۱۸۶
(جمع ۴ بیت).

داستان بیژن و منیژه - پس از بیت‌های: ۱۵۹، ۱۹۹، ۲۱۰، ۲۳۵، ۲۴۰،
۲۵۳، ۲۷۴، ۳۱۵، (۴) ۳۱۸، ۳۷۷، ۳۹۴، ۴۰۳، (۳) ۴۲۱، ۵۸۵، ۶۹۹،
(۲) ۷۸۸، ۷۹۰، ۹۰۸، ۹۷۷، ۱۰۱۷، ۱۰۸۴، ۱۲۳۹ (جمع ۲۹ بیت).
داستان رزم یازده رخ - پس از بیت‌های: ۸۰، ۱۵۶، ۲۱۵،
۲۶۳، (۲) ۱۳۷۰، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۲۸، (۲) ۱۵۵۶، ۱۵۹۵،
۱۷۳۱، ۱۷۳۸، ۱۷۷۸، (۳) ۱۸۱۱، ۱۸۱۲، ۱۸۴۸، ۱۸۶۸، ۱۸۷۰،
۱۹۷۳، ۱۹۸۷، ۲۰۶۷، ۲۰۷۷، ۲۰۸۲، (۶) ۲۱۰۲، ۲۱۱۰، ۲۲۳۴،
(۳) ۲۲۵۲، ۲۲۹۸، ۲۴۵۶، ۲۴۷۱، ۲۵۰۰، ۲۵۲۰، (۲) ۲۵۲۱
(جمع ۴۵ بیت).

داستان بیژن و منیژه - پس از بیت‌های: (۳) ۱۶، *۱۷، ۱۸، ۲۱،
(۲) ۲۳، ۴۲، ۷۲، ۱۰۱، ۱۱۲، (۴) ۱۱۴، (۲۳) ۱۲۶، ۱۳۶، ۲۱۶،
۲۴۱، (۲) ۳۱۷، (۲) ۳۲۲، ۴۴۸، (۷) ۵۸۲، (۴) ۶۰۲، ۶۹۷،
۷۱۳، ۹۰۳، ۹۷۷، (۳) ۱۰۹۴، ۱۱۷۵، (۲) ۱۲۷۹ (جمع ۷۴ بیت).
داستان رزم یازده رخ - پس از بیت‌های: ۱۰۰، ۲۶۳، ۸۶۱، ۱۴۹۲،
۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۸، ۱۵۲۸، (۲) ۱۵۵۶، ۱۵۹۵، ۱۷۳۱، ۱۷۷۸،
(۳) ۱۸۱۱، ۱۸۱۲، ۱۸۴۸، ۱۹۲۰، (۲) ۱۹۲۴، *۲۰۱۲، ۲۰۴۸،
(۲) ۲۰۶۵، (۲) ۲۰۷۴، ۲۱۱۰، ۲۱۴۱، ۲۱۷۳، ۲۱۷۷، ۲۲۹۷،
(۳) ۲۳۲۳، ۲۳۵۵، ۲۴۳۵، ۲۵۲۰، (۲) ۲۵۲۱ (جمع ۴۰ بیت).
داستان جنگ بزرگ کیخسرو - پس از بیت‌های: (۲) ۷۲، ۸۱، ۹۴،
۳۵۴، *۴۴۵، *۴۶۱، ۴۸۵، ۵۶۸، (۳) ۶۰۶، ۶۹۸، ۷۱۴، *۸۲۴،
۸۵۲، ۱۰۲۱، ۱۱۵۴، ۱۲۰۵، *۱۲۶۹، ۱۹۸۵، ۲۰۰۱، ۲۱۹۵، (۲) ۲۲۴۹،
۲۶۶۶، (۴) ۲۸۶۱، (۲) ۳۰۷۲، ۳۰۸۱، (۴) *۳۱۲۰ (جمع ۳۷ بیت).

۶. دستنویس استانبول مورخ ۹۰۳

داستان عرض کردن کیخسرو - پس از بیت‌های: (۲) ۲، (۲) ۱۳،
(۴) ۱۴، ۱۶۲، ۱۸۰، ۱۸۷، ۱۹۴، ۱۹۶، ۲۱۱، ۲۱۸، ۲۴۸، ۲۶۸،
۲۷۴، ۳۱۳، ۳۶۵ (جمع ۲۰ بیت).
داستان فرود سیاوخش - پس از بیت‌های: (۳) ۳۳، (۳) ۵۸، (۴) ۶۰،
(۲) ۶۱، ۱۰۳، ۲۶۶، ۲۷۲، ۲۸۵، ۲۹۹، ۳۰۲، ۳۰۹، ۳۲۶، ۳۵۳،

جدول افزودگی‌های شش دستنویس شاهنامه در پادشاهی کیخسرو

نام داستان و جمع ابیات آن	فلورانس مورخ ۶۱۴	لندن مورخ ۶۷۵	استانبول مورخ ۷۳۱	قاهره مورخ ۷۴۱	لندن مورخ ۸۹۱	استانبول مورخ ۹۰۳
عرض کردن کیخسرو بیت ۳۶۵	۷	۲۴	۱۰	۷	۳	۲۰
فرود سیاوخش بیت ۱۲۴۵	۲۹	۵۷	۱۵	۴۴	۸	۳۰
کاموس کشانی بیت ۲۸۸۱	۳۷	۸۹	۲۱۵	۱۲۱	۶۴	۱۰۳
اکوان دیو بیت ۱۸۶	۱۷	۱۱	۷	۹	۳۲	۴
بیژن و منیژه بیت ۱۲۷۹	۵۵	۵۹	۲۱۶	۶۱	۷۴	۲۹
یازده رخ بیت ۲۵۲۱	۳۵	۴۹	۵۰	۴۱	۴۰	۴۵
جنگ بزرگ بیت ۳۱۴۱	۶۶	۳۶	۱۲۱	۱۳	۳۷	۷۰
جمع کل بیت ۱۱۶۱۸	بیت ۲۸۶ ٪۴/۱۲	بیت ۳۲۵ ٪۲/۸۰	بیت ۶۳۴ ٪۵/۴۶	بیت ۲۹۶ ٪۲/۵۵	بیت ۲۵۸ ٪۲/۲۲	بیت ۳۰۱ ٪۲/۵۹

داستان جنگ بزرگ کیخسرو - پس از بیت‌های: ۳۴، ۸۱، ۲۰۱، ۳۱۵، ۳۵۴، ۴۴۷، ۴۶۱*، ۵۶۸، ۶۰۶، ۶۷۶(۲)، ۶۹۰(۲)، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۱۴(۲)، ۸۲۴*، ۹۲۰(۲)، ۱۰۲۱، ۱۰۵۰، ۱۰۷۶، ۱۱۷۶، ۱۲۹۵، ۱۳۱۵، ۱۴۱۳، ۱۴۴۰، ۱۴۵۵، ۱۴۷۴(۲)، ۱۴۸۴*، ۱۴۸۸، ۱۵۷۲، ۱۵۸۰، ۱۹۸۵، ۲۰۱۸، ۲۱۵۲، ۲۲۳۹، ۲۲۴۹(۲)، ۲۲۶۸، ۲۲۷۱، ۲۶۶۶، ۲۶۹۷، ۲۷۰۱، ۲۷۰۲، ۲۷۰۷، ۲۷۳۲، ۲۷۵۹(۳)، ۲۹۴۵، ۲۹۴۷، ۲۹۴۹، ۲۹۷۰، ۲۹۸۴(۳)، ۳۰۹۳(۳)، ۳۱۱۹، ۳۱۲۰(۴)*، ۳۱۳۶، ۳۱۳۹ (جمع ۷۰ بیت).

ج- نگاهی به ترتیب ابیات در شش دستنویس شاهنامه

گذشته از جایگاه شدن ابیات متوالی و پس و پیش شدن مصراع‌های آنها که در همه دستنویس‌های شاهنامه مثال‌های فراوان دارد، گاه نیز پیش می‌آید که در دستنویسی ابیاتی به‌کلی از جای خود دور افتاده‌اند. علت یکی این است که کاتبی بیتی یا بیت‌هایی را که جا انداخته و یا از حاشیه گرفته در محلی غیر از محل اصلی آن وارد متن کرده است. ولی بیشتر علت این است که کاتب ارتباط درست مطلب را نفهمیده و از اینرو بیت‌های مُخل را به محلی که به نظر او مناسب‌تر آمده انتقال داده است. از اینرو در چنین مواردی اگر دستنویس‌های دیگر و ترجمه بُنداری در ترتیب ابیات برضد آن دستنویس واحد همخوانی داشته باشند، مصحح هرگز نباید فریب ترتیب ظاهراً درست‌تر آن دستنویس را بخورد و باید ببانداش که در وضعیت کنونی دستنویس‌های شاهنامه که هیچیک از اعتبار و قدمت ویژه‌ای برخوردار نیستند، امکان ندارد که همخوانی ترتیب ابیات تعداد زیادی دستنویس با خویشاوندی‌های مختلف نادرست، و ترتیب ابیات یک دستنویس واحد درست باشد. و در حقیقت نیز بررسی نگارنده در یکایک این موارد نشان داد که ترتیب درست و اصلی همان است که اکثریت دستنویس‌ها و ترجمه بُنداری در آن همخوانی دارند. در زیر نمونه‌های چندی از این گونه موارد را نقل می‌کنیم.

۱. دستنویس فلورانس مورخ ۶۱۴

داستان کاموس کشانی - بیت‌های ۸۲۳ و ۸۲۴ پس از بیت ۸۱۹ آمده‌اند. داستان رزم یازده رخ - بیت ۱۷۷۸ پس از بیت ۲۱۱۰ آمده است. داستان بیژن و منیژه - بیت‌های ۱۰۹۲ و ۱۰۹۳ پس از بیت ۱۱۰۶ آمده‌اند. داستان جنگ کیخسرو - بیت ۱۴۸ پس از بیت ۱۴۳ آمده است.

۲. دستنویس لندن مورخ ۶۷۵

داستان فرود سیاوخش - بیت‌های ۷۲ و ۷۴ پس از بیت ۱۱۰ (چهل بیتی پائین‌تر)، بیت‌های ۷۴۵-۷۴۸ پس از بیت ۷۵۷، بیت ۱۲۲۹ پس از بیت ۱۲۳۵، بیت ۱۳۶۵ پس از بیت ۱۳۷۳، بیت ۱۴۰۶ پس از بیت ۱۳۹۳ آمده‌اند. بیت‌های ۱۵۶۶-۱۵۸۵ و ۱۷۵۵-۱۷۶۷

درهم ریخته‌اند. بیت ۱۷۹۵ پس از بیت ۱۸۰۶، بیت ۲۶۵۹ پس از بیت ۲۶۵۴، بیت ۲۷۰۹ پس از بیت ۲۷۱۵، بیت‌های ۲۷۱۹ و ۲۷۲۰ پس از بیت ۲۷۳۵ آمده‌اند. بیت‌های ۲۷۷۵-۲۷۷۸ درهم ریخته‌اند. بیت ۲۸۰۶ و ۲۸۰۷ پس از بیت ۲۸۰۳ آمده‌اند. داستان اکوان دیو - بیت ۱۲۳ پس از بیت ۱۱۹ آمده است. داستان بیژن و منیژه - بیت ۸۵۹ پس از بیت ۸۶۲ آمده است. داستان رزم یازده رخ - بیت ۲۶۶ پس از بیت ۲۵۰، بیت‌های ۲۶۷ و ۲۶۸ پس از بیت ۲۷۲، بیت‌های ۷۳۲ و ۷۳۳ و ۷۵۹ پس از بیت ۷۵۶، بیت ۸۳۲ پس از بیت ۸۲۳، بیت‌های ۸۳۳-۸۳۵ پس از بیت ۸۲۵ آمده‌اند.

داستان جنگ بزرگ کیخسرو - بیت‌های ۳۴۹ - ۳۵۹ درهم ریخته‌اند. بیت‌های ۲۱۵۳ و ۲۱۵۶ پس از بیت ۲۱۶۸ آمده‌اند.

۳. دستنویس استانبول مورخ ۷۳۱

داستان کاموس کشانی - بیت‌های ۸۲۰ و ۸۲۱ پس از بیت ۸۳۴، بیت‌های ۲۳۴۷ و ۲۳۴۸ پس از بیت ۲۳۲۶، بیت‌های ۲۵۴۱-۲۵۶۷ پس از بیت ۲۶۶۲، بیت ۲۶۵۸ پس از بیت ۲۶۵۴ آمده‌اند.

داستان رزم یازده رخ - بیت‌های ۱۸۵۷ - ۱۸۸۳ پس از بیت ۱۹۳۸ آمده‌اند.

۴. دستنویس قاهره مورخ ۷۴۱

داستان کاموس کشانی - بیت‌های ۲۳۵۲-۲۳۹۲ پس از بیت ۲۴۲۸، بیت‌های ۲۴۰۳ و ۲۴۰۴ پس از بیت ۲۴۱۲، بیت‌های ۲۵۳۷ و ۲۵۳۹ و ۲۵۴۰ پس از بیت ۲۴۱۳ آمده‌اند.

داستان جنگ بزرگ کیخسرو - بیت‌های ۲۸۳۹ - ۲۸۴۲ پس از بیت ۲۸۴۷ آمده‌اند.

۵. دستنویس لندن مورخ ۸۹۱

داستان جنگ بزرگ کیخسرو - پس از بیت ۲۰۳۳ دویست بیتی درهم ریخته است.

۶. دستنویس استانبول مورخ ۹۰۳

داستان کاموس کشانی - بیت‌های ۲۶۴۱ و ۲۶۴۲ پس از بیت ۲۶۲۲ آمده‌اند.

د- ارزیابی شش دستنویس شاهنامه

۱. افتادگی - از میان شش دستنویس شاهنامه که در بالا مورد بررسی قرار گرفتند، دستنویس فلورانس مورخ ۶۱۴ با ۱۹۶ بیت یا ۱/۶۹ درصد کمترین رقم افتادگی را دارد و از این جهت معتبرترین آنهاست. پس از آن دستنویس لندن مورخ ۸۹۱ با ۳۱۶ بیت یا ۲/۷۲ درصد افتادگی و دستنویس لندن

گذشته از اختلاف خط اختلافاتی نیز در متن هست که نگارنده پیش از این یاد کرد (نگاه کنید به مجله کلک، ۱۳۶۹، ۱۰: ۲۲۴-۲۲۸) و نتیجه گرفت که با تاریخ ۶۱۴ تاریخ کتابت ۲۴۷ برگ نخستین است که به پایان دستنویس انتقال داده‌اند و در این صورت تاریخ کتابت این ۱۶ برگ نو پس از ۶۱۴ است، یا تاریخ ۶۱۴ تاریخ کتابت هر دو بخش است، یعنی میان کتابت ۲۴۷ برگ نخستین و ۱۶ برگ سپسین فاصله نیفتاده است، و یا تاریخ ۶۱۴ تاریخ کتابت ۲۴۷ برگ نخستین پیش از ۶۱۴ است. و در این صورت تاریخ کتابت ۲۴۷ برگ نخستین پیش از ۶۱۴ است. یک اختلاف دیگر که اکنون از آمار بالا بدست می‌آید این است که این دستنویس در ۱۰۸۹ بیت نخستین داستان جنگ بزرگ کیخسرو که جزو بخش کهن دستنویس است تنها ۳ بیت، ولی در ۲۰۳۰ بیت بعد که متن برگ‌های نو است ۱۰۳ بیت الحاقی دارد. به سخن دیگر، اگر افزودگی‌های این دستنویس را به نسبت بخش کهن آن در نظر بگیریم، جمع افزودگی‌های آن در پادشاهی کیخسرو تنها ۱۸۹ بیت یا ۱/۶۳ درصد خواهد شد و بدین ترتیب این دستنویس از جهت قلت افزودگی نیز با فاصله بزرگ در درجه اول اعتبار قرار می‌گیرد. به گمان نگارنده رقم افزودگی‌های این دستنویس در بخش‌های دیگر شاهنامه نیز به نسبت کمتر از دستنویس‌های دیگر است. ذیلاً برای اطلاع خوانندگان فهرست آن نیز آورده می‌شود: دیباچه ۲۶ بیت، گیومرت ۵ بیت، هوشنگ ۲ بیت، طهمورت ۵ بیت، جمشید ۵ بیت، ضحاک ۳۹ بیت، فریدون ۳۰ بیت، منوچهر ۷۵ بیت، نوذر ۱۵ بیت، زوطهاسپ ۳ بیت، کیقباد -، کیکاوس ۱۵۱ بیت، داستان جنگ مازندران ۱۵ بیت، داستان جنگ هاماوران ۸ بیت، داستان رستم و هفت گردان ۱ بیت، داستان رستم و سهراب ۱۸ بیت، داستان سیاوخش ۸۶ بیت، داستان کین سیاوخش ۱۷ بیت، داستان رفتن گئو به ترکستان ۶ بیت). بنابراین برطبق تصحیح نگارنده این دستنویس جمعاً ۶۴۲ بیت افزودگی دارد که بالاترین درصد افزودگی آن باز در دیباچه شاهنامه است با ۱۲/۴۵ درصد. در مقابل وضعیت دستنویس لندن مورخ ۶۷۵ در بخش‌های دیگر شاهنامه از نظر افزودگی‌های آن نه تنها بهتر نیست، بلکه به علت داشتن برخی از روایات بزرگ الحاقی چون روایت آوردن رستم کیقباد را از کوه البرز (۸۹ بیت) و روایت کشتن رستم زال پیل سپید را (۱۸۰ بیت) بدتر هم هست.

۴. ترتیب ابیات - از نظر ترتیب درست ابیات چنانکه دیدیم بدترین وضع را دستنویس لندن مورخ ۶۷۵ دارد. ابیات این دستنویس در بخش‌های دیگر شاهنامه نیز سخت درهم ریخته‌اند. برای مثال در داستان رستم و سهراب بیت‌های ۷۷۹-۷۸۹ پس از بیت ۷۷۴ و بیت‌های ۹۱۰-۹۱۲ پس از بیت ۹۹۲

مورخ ۶۷۵ با ۳۲۲ بیت یا ۲/۷۸ درصد افتادگی در درجه دوم، دستنویس استانبول مورخ ۹۰۳ با ۳۴۲ بیت یا ۲/۹۵ درصد افتادگی و دستنویس استانبول مورخ ۷۳۱ با ۳۵۳ بیت یا ۳/۰۴ درصد افتادگی در درجه سوم و دستنویس قاهره مورخ ۷۴۱ با ۸۵۲ بیت یا ۷/۳۶ درصد افتادگی در درجه چهارم اعتبار قرار می‌گیرند. دستنویس سپسین از جهت کثرت افتادگی‌های آن یکی از فاسدترین دستنویس‌های شاهنامه است و رقم افتادگی‌های آن در برخی از داستان‌ها بسیار بالاست. برای مثال در داستان عرض کردن کیخسرو ۸/۲۲ درصد، در داستان رزم یازده رخ ۱۰/۴۴ درصد و در داستان جنگ بزرگ کیخسرو ۱۰/۶۷ درصد افتادگی دارد و این نقصی است که کسی تاکنون بدون آمارگیری بالا متوجه آن نشده بود. در مقابل دستنویس فلورانس مورخ ۶۱۴ همانطور که اشاره شد از نظر قلت افتادگی‌های آن از دستنویس‌های دیگر معتبرتر است. ذیلاً برای اطلاع خوانندگان فهرستی از افتادگی‌های دستنویس فلورانس در بخش‌های دیگر شاهنامه نیز آورده می‌شود: دیباچه ۲۴ بیت، گیومرت ۲ بیت، هوشنگ -، طهمورت -، جمشید ۱ بیت، ضحاک ۷ بیت، فریدون ۱۱ بیت، منوچهر ۳۳ بیت، نوذر ۱۳ بیت، زوطهاسپ -، کیقباد ۱ بیت، کیکاوس ۱۱۶ بیت (داستان جنگ مازندران ۳۹ بیت، داستان جنگ هاماوران ۲۹ بیت، داستان رستم و هفت گردان ۸ بیت، داستان رستم و سهراب ۱۷ بیت، داستان سیاوخش ۲۱ بیت، داستان کین سیاوخش -، داستان رفتن گئو به ترکستان ۲ بیت). بنابراین برطبق تصحیح نگارنده این دستنویس جمعاً ۴۰۴ بیت افتادگی دارد و بالاترین درصد افتادگی آن در دیباچه شاهنامه است با ۱۱/۴۹ درصد.

۲. افزودگی - از میان شش دستنویس مورد بحث، دستنویس لندن مورخ ۸۹۱ با ۲۵۸ بیت یا ۲/۲۳ درصد کمترین رقم افزودگی را دارد. دستنویس فلورانس مورخ ۶۱۴ با ۲۸۶ بیت یا ۲/۴۷ درصد، دستنویس قاهره مورخ ۷۴۱ با ۲۹۶ بیت یا ۲/۵۵ درصد و دستنویس استانبول مورخ ۹۰۳ با ۳۰۱ بیت یا ۲/۶۰ درصد در درجه دوم، دستنویس لندن مورخ ۶۷۵ با ۳۲۵ بیت یا ۲/۸۰ درصد در درجه سوم و دستنویس استانبول مورخ ۷۳۱ با ۳۴۲ بیت یا ۵/۴۶ درصد در درجه چهارم اعتبار قرار می‌گیرند. در اینجا دستنویس فلورانس بخاطر داستان جنگ بزرگ کیخسرو که دارای ۱۰۶ بیت الحاقی است در مجموع در درجه دوم اعتبار قرار گرفته است. از سوی دیگر پایان این داستان که پایان این دستنویس نیز هست، از برگ ۲۴۸ آ (یعنی از بیت ۱۰۹۰ که با مصراع: بروز و شب مجلسی آراستی آغاز می‌گردد) تا برگ ۲۶۴ ب که پایان دستنویس است، یعنی جمعاً ۱۶ برگ (که در میان آن پس از برگ ۲۵۹ ب هشت یا نه برگ هم افتادگی دارد)، به خطی دیگر، ولی نزدیک به خط اصلی است. میان این ۱۶ برگ و ۲۴۷ برگ پیشین

(هشتاد بیستی پائین تر) آمده‌اند. در داستان سیاوخش بیت ۹۹۱ پس از بیت ۱۰۰۳، بیت‌های ۱۰۳۵ و ۱۰۳۶ پس از بیت ۱۰۵۲، بیت‌های ۱۰۳۷ و ۱۰۳۸ پس از بیت ۱۰۳۲، بیت ۱۰۴۱ پس از بیت ۱۰۸۲ (چهل بیستی پائین تر)، بیت ۱۵۰۳ پس از بیت ۱۵۰۶، بیت ۱۶۲۳ پس از بیت ۱۶۱۵، بیت‌های ۱۶۳۵ و ۱۶۳۶ پس از بیت ۱۶۰۴ (سی بیستی جلوتر)، بیت ۲۲۰۴ پس از بیت ۲۱۹۰ و بیت‌های ۲۳۳۴ - ۲۳۳۶ پس از بیت ۲۳۲۸ آمده‌اند. در داستان کین سیاوخش بیت ۱۰۰ پس از بیت ۹۷ آمده‌است. در داستان رفتن گیو به ترکستان بیت ۶۸۵ پس از بیت ۶۷۸ آمده‌است. در هر حال این دستنویس از بابت ترتیب ابیات در میان دستنویس‌های شاهنامه که نگارنده بررسی کرده‌است و فهرست آنها را در آغاز دفتر دوم تصحیح خود آورده‌است، فاسدترین دستنویس است.

۴. **نقطه‌گذاری** - در میان دستنویس‌های شاهنامه دستنویس فلورانس مورخ ۱۶۱۴ از نظر دقت در نقطه‌گذاری و رعایت نقطه حروف پ، چ، ژ در برخی موارد، باز معتبرترین دستنویس شاهنامه و دستنویس لندن مورخ ۶۷۵ که در بسیار جاها نقطه حروف را یا به کلی انداخته و یا کم گذاشته بدترین وضع را دارد.

۵. **کهنگی و اصالت واژه‌ها** - نگارنده پیش از این در مقالات خود درباره اعتبار دستنویس‌های شاهنامه از جهت کهنگی و اصالت واژه‌ها مطالبی آورده‌است که دیگر به تکرار آنها نیازی نیست. فقط بطور خلاصه همینقدر گفته شود که به اعتقاد نگارنده دستنویس فلورانس مورخ ۱۶۱۴ با وجود نفوذ عناصر نو در آن، در میان دستنویس‌های شاهنامه در مجموع دارای کهن‌ترین صورت سخن است و ما از راه این دستنویس به بسیاری از ویژگی‌های لغوی و دستوری و سبکی و املائی برخورد می‌کنیم که در دستنویس‌های دیگر نیست و یا بندرت دیده می‌شود. در دستنویس لندن مورخ ۶۷۵ نیز اگرچه بسیاری از واژه‌ها را بصورت نوتر آن تغییر داده‌اند، ولی همانطور که نگارنده پیش از این نوشت (ایران نامه، ۱۳۶۷، ۱: ۸۸)، این دستنویس از بابت اصالت واژه‌ها پس از دستنویس فلورانس و در کنار دستنویس‌های لندن مورخ ۸۹۱ و استانبول مورخ ۹۰۳ از دستنویس‌های معتبر شاهنامه است و در بسیار جاها در ضبط بیت‌های اصیل پایه‌ای دستنویس فلورانس می‌رود. در هر حال در میان دستنویس‌های اساس تصحیح نگارنده چهار دستنویس فلورانس مورخ ۱۶۱۴، لندن مورخ ۶۷۵، لندن مورخ ۸۹۱ و استانبول مورخ ۹۰۳ در مجموع معتبرترند و دستنویس‌های استانبول مورخ ۷۳۱

و قاهره مورخ ۷۴۱ آن اعتباری را که نگارنده در آغاز کار تصحیح گمان می‌برد ندارند. منتها در تصحیح شاهنامه به هیچ روی نمی‌توان به چهار دستنویس نخستین بسنده کرد و مصحح ناچار است از تعداد دیگری از دستنویس‌ها نیز بهره گیرد. در اینجا لازم است که به این نکته توجه داد که هر دستنویس که به دلایلی معتبرترین دستنویس یک اثر شناخته گردد و اساس تصحیح آن اثر قرار گیرد، حتی اگر مصحح در تصحیح روش انتقادی را بکار بندد، یعنی اصح را بر اقدم ترجیح دهد، باز خواه ناخواه از ضبط دستنویس اساس کمی بیش از اعتبار آن پیروی خواهد کرد، ولی نواقصی که احیاناً از این راه به متن تصحیح راه می‌یابد، بخاطر رعایت احتیاط علمی و جلوگیری از اقتدارورزی‌ها و ذوق‌گرایی‌های عالم مآبانه اجتناب‌ناپذیر است. در هر حال روش انتقادی - تحقیقی محتاطانه بطور حتم معتبرتر از روش‌های ماشینی و ذوقی است.

هـ - تصحیح نهائی شاهنامه

فرض بر اینکه دستنویس فلورانس مورخ ۱۶۱۴ بنا به تشخیص نگارنده معتبرترین دستنویس موجود شاهنامه باشد، و نیز فرض بر اینکه نگارنده توانسته باشد با بکار بستن روش انتقادی - تحقیقی بخش بزرگی از افتادگی‌ها و افزودگی‌ها و دیگر نواقص این دستنویس را بر طرف سازد، در اینصورت اعتبار تصحیح نگارنده بیشتر از دستنویس فلورانس مورخ ۱۶۱۴، و به گمان نگارنده دارای اعتبار یک دستنویس متوسط از نیمه نخستین سده ششم هجری است. پرسشی که اکنون پیش می‌آید این است که از چه راه و تا چه اندازه می‌توان به متن اصلی شاهنامه نزدیکتر شد. برای نزدیکتر شدن به متن اصلی دوراه هست:

نخست یافتن دستنویس‌های کهن‌تر و معتبرتر است که بیشتر کار بخت و اتفاق است تا کوشش و جستجو؛ و دیگر، نقد تصحیح نگارنده است با روش علمی - انتقادی و تحقیق‌های ویژه درباره متن، مانند پژوهش درباره حروف اضافه در شاهنامه و بررسی برخی از مسائل لغوی و دستوری و سبکی و املائی و موضوعی کتاب.

سپس با بهره‌گیری از نتیجه چنین بررسی‌ها می‌توان براساس تصحیح فعلی متنی تهیه کرد که اعتبار یک دستنویس متوسط از اواخر سده پنجم هجری را داشته باشد. یک چنین متنی به اعتقاد نگارنده حدود ۹۰ درصد با متن اصلی می‌خواند و بیش از آن نیز نمی‌توان به متن اصلی نزدیکتر شد.